

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота (проект)

магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНИХ УМІНЬ У МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ»**

Виконала: студентка 2курсу, групи KorLb1-M17

спеціальності 016 Спеціальна освіта

Котес Оксана Іванівна

Керівник:

Левицький В.Е., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії та спеціальних методик

Рецензент:

Вержиховська О.М., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психолого-педагогічних
основ корекційної роботи

Кам'янець-Подільський -2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНА ОБГРУНТОВАНІСТЬ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНИХ ВМІНЬ ТА НАВИЧОК У ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ	7
1.1. Поняття сутності фонематичних процесів у дітей з ТПМ та їх розвиток.....	7
1.2. Особливості формування фонематичного аналізу і синтезу у дітей із ТПМ.....	17
Висновок до розділу 1.....	26
РОЗДІЛ II. ДІАГНОСТИКА ФОНЕМАТИЧНИХ УМІНЬ У ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ	27
2.1. Методика обстеження фонематичних умінь у дітей з тяжким порушенням мовлення.....	27
2.2. Аналіз результатів експерименту.....	31
Висновок до розділу II.....	41
РОЗДІЛ III. ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНИХ УМІНЬ ТА НАВИЧОК У ДІТЕЙ З ТПМ	42
3.1. Особливості формування фонематичних умінь у дітей із ТПМ.....	42
3.2. Аналіз результатів дослідження на контрольному етапі	54
Висновок до розділу III	58
ВИСНОВОК	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із основних завдань навчально-виховного процесу в дошкільному навчальному закладі є підготовка дітей до навчання в школі. Необхідним для розв'язання цього завдання є формування мовлення дошкільників як пропедевтики подальшого його розвитку під час шкільного навчання. Повноцінне оволодіння мовленням є передумовою всебічного розвитку особистості дитини. Прищеплення інтересу до мови, створення умов для самостійних спостережень за нею, для розвитку мовлення дошкільнят відбувається на ґрунті формування мовних узагальнень та елементарного усвідомлення явищ мови й мовлення. Початковою ланкою опанування грамоти є засвоєння вміння здійснювати звуковий аналіз слів. Щоб безпомилково визначити звуковий склад слова, дитина повинна оволодіти розумовою дією виділення окремих звуків слова, співвідносячи їх з узагальненими звукотипами – фонемами, а також визначати їх послідовність та кількість.

Проблема формування фонематичних процесів у дітей із порушенням мовлення є однією з найважливіших у логопедії. Вона охоплює виховання культури мовленнєвого слуху, вироблення вмінь розпізнавати певний звук у слові, аналізувати звуковий склад слова.

У дітей фонематичні процеси формуються послідовно від простого до складнішого: фонематичне сприймання, фонематичні уявлення, фонематичний аналіз та синтез, і тривалість їх розвитку різна, залежить від складності. Для розвитку кожного наступного фонематичного процесу потрібна не стільки повна сформованість попереднього, скільки її достатність, і тому окремі етапи розвитку різних за складністю фонематичних процесів можуть накладатися один на інший. Без достатньої сформованості фонематичного сприймання неможливе становлення фонематичних процесів, що формуються на його основі: формування повноцінних фонематичних уявлень, фонематичного аналізу і синтезу, у свою чергу, без тривалих спеціальних вправ на формування навичок звукового аналізу і

синтезу діти не опановують грамотне читання і письмо.

Дослідження науковців (Н. Гаврилова, Е. Данілавічюте, В. Ільяна, Л. Коваль, Ю. Рібцун, А. Савченко, Є. Соботович, В. Тищенко, Л. Цветкова та ін.) доводять, що недорозвинення фонематичних процесів (фонематичний слух, фонематичний аналіз, фонематичний синтез, фонематичне сприймання та фонематичні уявлення) призводить до порушень звуковимови, навичок писемного мовлення, негативно позначається на розвитку лексико-граматичної сторони та зв'язного мовлення. Діти із недоліками формування вимовної системи рідної мови внаслідок порушення сприймання й вимови фонем складають значну частину учнів молодших класів, які також мають і порушення писемного мовлення [Радецька В. Й. Формування фонематичних навичок у дітей з мовленнєвими вадами / В. Й. Радецька // Логопед : наук.-метод. журн. – Харків: Основа, 2010. – С. 23-29.]. За несформованості фонематичних процесів дитина сприймає, запам'ятовує, повторює, пише не те, що їй сказали, а те, що вона почула точно або щось дуже подібне.

У дослідженнях О. В. Рібцун [74], О.П.Мілевської [65], Н.С.Гаврилової [13], В.В.Тарасун [41], Є. Ф. Соботович [78], Л. Ф. Обухової [69], В.С. Мухіної [66], І. С. Марченко [62], О. Р. Лурії [57], В.В.Коноваленко [39], В. М. Ільяної [31], О.М. Гвоздева [15], Л.С. Волкової [12], О. С. Ушакової [88], Л.І.Трофименко [83] вказується, що для дітей із тяжкими порушеннями мовлення характерними є низький рівень сформованості операцій визначення місця звуку в слові, кількісного та послідовного аналізу. Типовими залишаються і труднощі в засвоєнні звукоскладової структури. Нерідко при правильному відтворенні контуру слів порушується звуконаповнюваність (перестановка складів, звуків, заміна і уподібнення складів тощо). Однією з характерних особливостей дітей з ТПМ є недостатність фонематичного сприймання, невідповідність до засвоєння навичок звукового аналізу та синтезу.

На основі теоретичних досліджень було виявлено, що фонематичні уміння у дітей з тяжкими порушеннями мовлення мають свої специфічні особливості. З метою підвищення ефективності корекційної роботи по формуванні

фонематичних умінь у молодших школярів з ТПМ, нами було обрано темудослідження: «**Формування фонематичних умінь у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення**»

Предметдослідження: розвиток фонематичних умінь у дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Об'єктдослідження: особливості формування фонематичного аналізу та синтезу у дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Метадослідження: вивчити особливості формування фонематичних умінь у дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Завданнядослідження:

1. розкрити поняття сутності фонематичних процесів у дітей з ТПМ та їх розвиток;
2. визначити особливості фонематичних процесів у дітей із тяжкими порушенням мовлення;
3. провести експериментальне дослідження сформованості фонематичних процесів у дітей з тяжкими порушенням мовлення та визначити шляхи їх вирішення .

Методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-критичний аналіз психологічної, педагогічної та методичної літератури щодо проблеми дослідження, порівняння, систематизація, узагальнення здобутої інформації з проблеми вивчення мовлення у дітей із загальним недорозвитком мовлення;
- емпіричні: аналіз методик діагностики мовлення у дітей із загальним недорозвитком мовлення;
- статистичні: аналіз емпіричних даних та їх узагальнення.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні та систематизації теоретичних відомостей про формування фонематичних процесів та умінь у дітей із ТПМ.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання розробленої методики роботи для формування фонематичних умінь і навичок у дітей із тяжким порушенням мовлення, у роботі вчителів-логопедів.

Місце проведення дослідження: Буштинська гімназія-інтернат гуманітарного профілю I-III ступенів, за адресою вул. Б.Хмельницького, 86, смт. Буштино, Тячівський район, Закарпатська область.

Структура дипломної роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерелу загальній кількості 99, додатків.

ВИСНОВОК

У сучасній науці і практиці склався комплексний психолого-педагогічний підхід до діагностики та формування фонематичних процесів у дітей з порушенням мовлення і загальним недорозвитком мовлення. Допомога молодшим школярам з тяжким порушенням мовлення здійснюється в закладах освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення спеціальних приватних закладах допомоги дітям.

Теоретичне і практичне вивчення проблеми показало, що ТПМ – одне з найпоширеніших мовленнєвих порушень, що зустрічаються в логопедичній практиці і формування фонематичних процесів у дітей з порушенням мовлення залишаються недостатньо розробленими як в теоретичному, так і в практичному плані.

На основі літературного огляду можна зробити висновок про те, що основою корекції порушень звуковимови у дітей молодшого шкільного віку з тяжким порушенням мовлення являється своєчасна діагностика і корекційно-розвиваюча робота з урахуванням компенсаторних можливостей кожної дитини.

При проведенні констатуючого експерименту, ми досліджували рівень фонематичних процесів у дітей молодшого шкільного віку із тяжким порушенням мовлення. Ми вивчали особливості фонематичного сприймання, фонематичних уявлень та фонематичного аналізу та синтезу. Обстеження будували на загальному системному підході, розробленому у вітчизняній логопедії, з урахуванням специфіки мовленнєвих і немовленнєвих порушень, загального психоневрологічного стану дитини і віку.

При аналізі отриманих даних нами були виявлені порушення фонематичного аналізу і синтезу у всіх молодших школярів із тяжким порушенням мовлення. Порушення торкалися найчастіше звуків з фонетичних груп свистячих, шиплячих і сонорів. У деяких дітей виявлений низький рівень розвитку фонематичного сприймання - 50% обстежених дітей виявили непоганий результат, однак інша половина також має порушення у розрізненні звуків, переважно шиплячих.

Щодо фонематичних уявлень, то за даними виконання запропонованих завдань 40% дітей не мають проблем у розвитку даного фонематичного процесу, тоді як 60% школярів даної групи виявили наявність порушень у розрізненні часто змішуваних дитиною звуків.

Фонематичний аналіз та синтез виявився найскладнішим із усіх фонематичних процесів. Як виявило обстеження, жоден школяр, не виявив високого рівня сформованості даного процесу. 50% дітей можуть виокремлювати фонему ізольовано, 40% правильно виконали завдання на розрізнення звуків у складах, лише 10% молодших школярів із ЗНМ (одна дитина) правильно вказала всі звуки у словах незалежно від позиції.

Нами була складена система логопедичної роботи по формуванню фонематичних процесів у дітей молодшого шкільного віку з порушенням мовлення, зокрема ЗНМ III рівня, яка включала ігрові форми роботи та ґрунтувалася на роботах Є. Ф.Соботович, В. В. Тищенко, О. С. Ушакової, Ю.В.Рібцун, В.М.Ільяна, Л.І. Трофименко 70% дітей після проведеної роботи мають високий рівень сформованості фонематичних уявлень, 60% дітей виявили сформоване фонематичне сприймання. Як продемонстрували результати контрольного етапу, 80% дітей змогли виділити фонему в ізольованому потоці мовлення, 30% дітей змогли правильно виділити звук у складах, 20% школярів правильно вирізнили звуки у словах у різних положеннях.

Контрольний етап дослідження показав, що проведена система роботи з формування фонематичних процесів мовлення у дітей з порушеннями мовлення із використанням ігрових прийомів виявилась загалом ефективною

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркадьєва О.О. Про стан розвитку компонентів психологічної структури читання в учнів 2-4 класів із ДЦП // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук.-метод. зб. / за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої. – К., 2014. – Вип. 5. Частина 2. – С. 16 – 25.
2. Бельтюков В.І. Про терміни засвоєння у вимові звуків мови дітьми // Ж. Дефектологія. - 1983. - № 2. - С. 28.
3. Белякова Л.І. Спеціальна педагогіка. М: Владос 2006р 400с
4. Блінова Г. Й., Пічугіна Т. В. Дидактичний матеріал для подолання вад письма у дітей. – К.: «Благовіст», 2004.
5. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. 2-е видання. – К.: Видавничий Дім «Словник», 2010 – 374 с.
6. Виготський Л.С. Зібрання творів. Т 2. М . Педагогіка. 1989 - 540с.
7. Виготський Л.С. Педагогічна психологія. М. Педагогіка. 1991 - 480с.
8. Визель, Т. Г. Нарушения чтения и письма у детей дошкольного и младшего школьного возраста: [учеб.-метод. пособие] / Т. Г Визель. – М.: АСТ , 2005. – 125 с.
9. Винарская Е. Н. Раннее речевое развитие ребёнка и проблемы дефектологии: Периодика раннего развития: Эмоциональные предпосылки освоения языка. – М.: Просвещение, 1987. – 160 с.
10. Винокур А.С. Подолання мовного недорозвинення у дітей молодшого шкільного віку. – К.: Радянська школа, 1977.
11. Виховання дітей раннього віку в дитячих установах // під ред. Щелованова Н.М. М: Изд-во АПН РРФСР 1967р-316с
12. Волкова Г.А. Методика обстеження порушення мови у дітей. М: Изд-во «Сайма», 1993р 300с
13. Гаврилова Н. С. Система корекції порушень фонетичного боку мовлення / Н. С. Гаврилова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія

- 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. - 2014. - Вип. 27. - С. 37-44..
14. Н.С. Гаврилова. ПОРУШЕННЯ ФОНЕМАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ДІТЕЙ. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
15. Гвоздьов О.М. Питання вивчення дитячого мовлення. - М., 1961.-29с
16. Голубєва Г.Г. Корекція порушень фонетичної сторони мовлення у дошкільнят. Спб: Вид-во РГПУ ім. А.І. Герцена, 2000,270 з
17. Грибань Г.В. Дослідження особливостей оволодіння дієслівною лексикою молодшими школярами з ТВМ // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 2. – К.: Актуальна освіта, 2005. – С. 47-52.
18. Грибань Г.В. Опанування знань з теми «Дієслово» молодшими школярами з ТПМ: дидактичний аспект // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. Статей молодих вчених: / за ред.. В.В.Засенка, А.А.Колупаєвої. – К.: «Експромт», 2011. – Вип. 2.
19. Данілавичюте Е. А. Обґрунтування методики діагностики готовності дошкільників із НЗНМ до опанування навичок читання. / Е. А. Данілавичюте // Дидактичні та соціально- психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип.5 [за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка]. – К.: Наук. світ, 2004. – С. 215 – 218.
20. Дислалія [навчальний посібник] / М. К. Шеремет, О. В. Ревуцька. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 160 с.
21. Доброгаев С.М. Мовні рефлексии. Лінгвістика. Мовознавство. М: АН СРСР 1974р, 142с
22. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія (курс лекцій): навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: ФПО Сисин О.В., 2007. – 320 с.
23. Дяченко К. Г. Інновації в корекції писемного мовлення молодших школярів. – Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2013. – 320 с.: іл.
24. Ельконін Д.Б. Дитяча психологія. Москва. Знання. 1967-450 с.

25. Ермакова И.И. Коррекция речи и голоса у детей и подростков: Кн. для логопеда / И.И. Ермакова. – М.: Просвещение, 1996. – 143с.
26. Ефименкова Л. Н. Коррекция устной и письменной речи учащихся начальных классов: кн. для логопедов / Людмила Николаевна Ефименкова. – М.: Просвещение, 1991. – 224 с.
27. Ефименкова Л.М. Формування мови в дошкільників. - М., 1985.-367с
28. Ефименкова Л.Н., Мисаренко Г.Г. Организация и методы коррекционной работы логопеда на школьном логопункте: Пособие для логопеда – М.: просвещение, 1991.
29. Зайцев И.С., Зайцева Л.А., Левяш С.Ф., Ясова И.Н. Нарушения произносительной стороны речи и их коррекция. – Мн., 2001.
30. Запорожець А.В. Психологія дітей дошкільного віку. Москва. Знання 1967р-430с
31. Ільяна В. М. Корекція дислексій в учнів молодших класів спеціальних шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. : 13.00.03 – «корекційна педагогіка» / В. М. Ільяна; НАПН України, Ін-т спец. педагогіки. – К., 2010. – 75-78 с.
32. Ільяна. В. М. Аналіз сформованості навички читання в учнів молодших класів спеціальної школи для дітей з ТПМ // В. М. Ільяна / Теорія і практика сучасної логопедії : зб. наук. праць. – К.: «Актуальна освіта», 2006. – Вип. 3. – С. 55–62.
33. Казанська В.Л. Шматко Н.Д. Дидактичні ігри та вправи з розвитку слухового сприйняття \\ Дефектологія 2002р № 5 з 75 -86
34. Карелина И.Б. Логопедический массаж при различных речевых нарушениях. – М.: Издательство: ГНОМ, 2014. – 64 с.
35. Каше Г.А. Підготовка до школи дітей з вадами мови. - М., 1985. - 195с
36. Ковалик І. І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення / Іван Іванович Ковалик // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3–11.
37. Ковшиков В. А. Психолінгвістика. Теорія речової діяльності: [учеб. пособие] / В. А. Ковшиков, В. П. Глухов. – М. : АСТ : Астрель , 2007 – 318с.

38. Колупаєва А. А. Формування у першокласників з мовленнєвими вадами уявлень про фонетичну і граматичну систему рідної мови: дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Алла Анатоліївна Колупаєва; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1998. – 145 с.
39. Коноваленко В.В., Коноваленко С.В. Експрес-обстеження фонематичного слуху та готовності до звукового аналізу у дітей дошкільного віку. Посібник для логопедів - М.: Видавництво` Гном і Д`, 2001 .- 114с
40. Корнев А. Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно-методическое пособие / А. Н. Корнев. – СПб.: Речь, 2003. – 330 с.
41. Коррекционное обучение младших школьников с тяжелыми нарушениями речи на логопедических занятиях и уроках украинского языка / под. Ред. В.В.Тарасун. – К., 1986.
42. Кроткова Л.А. Усвоение словосочетаний существительных с прилагательным на уроках развития речи в младших классах школы для детей с тяжелыми нарушениями речи // Вопросы логопедии. – М., 1978.
43. Кроткова Л.А., Юсимова Г.А. Формирование грамматических обобщений при усвоении множественного числа имен существительных в младших классах школы для детей с тяжелыми нарушениями речи // Речевые расстройства у детей и методы их устранения. – М., 1978.
44. Крылова Н.Л. Работа по преодолению аграмматизма у учащихся с речевым недоразвитием на уроках произношения / Приготовительный класс // Дефектология. – 1974. – №6.
45. Лавренчук Наталия . Професійні надбання в логопедії. Особливості мовлення дітей з ФФНМ. – 2012.
46. Лалаева Р. И. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников / Р. И. Лалаева, Л. В. Венедиктова. – СПб.: Союз, 2003..
47. Лалаева Р. И. Дисграфия. / Раиса Ивановна Лалаева // Хрестоматия по логопедии. – М., 1997. – С. 198.

48. Лалаева Р. И. Логопедическая работа в коррекционных классах / Раиса Ивановна Лалаева. – М.: Владос, 2004. – 222 с.
49. Лалаева Р.І. Формування правильного мовлення в дошкільників. Ростов-на-Дону: Фенікс. 2005р, 224с
50. Леонтьев О.М. Проблемы розвитку психіки. Москва. Знання. 1981-700С.
51. Логопедическая диагностика и коррекция нарушений речи у детей: Сб. методических рекомендаций. СПб., 2006. – 272 с.
52. Логопедия: Учеб. для студ. дефектол. фак. педвузов / Под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 680 с.
53. Логопедія: підручник / За ред. М. К. Шеремет. – Вид. 3-тє, перер. та доповн. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2015. – 776 с.
54. Лопатина Л.В. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста с минимальными дизартрическими расстройствами / Л.В. Лопатина. – СПб.: Союз, 2004.—192 с.
55. Лубовский В.І. психологічні проблеми діагностики аномального розвитку дітей. Ми: педагогіка 1989р 276с
56. Лурия А. Р. Очерки психофизиологии письма / А. Р. Лурия. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – 83с.
57. Лурія А.Р. Мова і мислення. М: Изд-во АПН РРФСР 1975р - 438с
58. Люблінська А.А. Дитяча психологія М: Педагогіка 1971р, 316с
59. Люблінська А.А. Роль мови у розвитку сприйняття дітей. М: Педагогіка 1974р, 170С
60. Мамот Т. Л. Корекція дисграфій: методичні рекомендації. – Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2015. – 16 с.
61. Марченко І. С., Кобилякова Т. В. Профілактика оптичної дисграфії: навчально- методичний посібник / укл.: І. С. Марченко, Т. В. Кобилякова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 101 с.
62. Марченко І.С. Спеціальна методика початкового навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників). Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів.

- Спеціальність: Корекційна освіта (логопедія). – 1 видання. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 288 с.
63. Методи обстеження мовлення дітей: Посібник для діагностики мовних порушень / За заг. ред. Г. В. Чіркїна. - М.: аркто, 2003. - 240 с
64. Методические рекомендации по преодолению первичных нарушений речевого развития у учащихся подготовительного и первого классов школы для детей с тяжелыми нарушениями речи / сост. Соботович Е.Ф. – К., 1989.
65. Мілевська О. П. Вивчення фонетичних умінь у молодших школярів із загальним недорозвиненням мовлення / О. П. Мілевська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. - Вип. 27. - С. 130-135.
66. Мухіна В.С. Вікова психологія. М: Академія, 2003-578с
67. Николаева С.М. Из опыта работы по упорядочению грамматического строя у учащихся с НОНР // Дефектология. – 2000. – №1. – С. 86 – 96.
68. Новиковские О.Д. Развитие звуковой культуры у дошкольников. Логопедичні ігри та вправи - СПб: ДИТИНСТВО-ПРЕС, 2002.-230с
69. Обухова Л.Ф. Дитяча психологія: теорії, факти, проблеми. Москва. Педагогіка. 1995-360С
70. Основи теорії і практики логопедії / Під ред. Р.Є. Льовиній. - М., 1968.-316с
71. Правдіна О.В. Логопедія. - М., «Просвещение», 1973. - 272 с
72. Радецька В. Й. Формування фонематичних навичок у дітей з мовленнєвими вадами / В. Й. Радецька // Логопед : наук.-метод. журн. – Харків: Основа, 2010. – С. 23-29.
73. Рау Є.Ф., Синяк В.А. Виховання правильного мовлення. М: Освіта, 1968 307с

74. Рібцун Ю. В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятигороку життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення : програмно методичний комплекс / Ю. В. Рібцун. – К., 2012. – 258 с.
75. Рібцун Ю. В. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей молодшого дошкільного віку із ЗНМ : програмно-методичний комплекс / Ю. В. Рібцун. – К. : Освіта України, 2011. – 292 с.
76. Розвиток особистості дитини та навичок спілкування / / Шипіцина Л.М., Воронова А.П. та ін М: Дитинство-прес 2007р 308с
77. Савченко М. А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей К.: Радянська школа 1991. – 56 с.
78. Соботович Є. Ф. Вибрані праці з логопедії. – К., 2015. – 308 с.
79. Соботович Є. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку / Є. Ф. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії : зб. наук. пр. – Вип. 1. – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 7-35.
80. Тищенко В. В. Фонематичні процеси в онтогенезі дитячого мовлення та методика діагностики їх порушень: метод. рек. – К., 2011. – 22 с.
81. Ткаченко Т. А. Якщо дошкільник погано говорить. - СПб.: ДЕТСТВОПРЕСС, 2000 .- 246с
82. Ткаченко Т.А. У перший клас - без дефектів мови. - СПб., 1999.-267с
83. Трофименко Л.І. Формування різних типів семантичних зв'язків між словами у дітей дошкільного віку із ЗНМ // Дефектологія. – 2005. – №4. – С. 37 – 40.
84. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс / За ред. Є.Ф.Соботович – К.: «Актуальна освіта», 2007. – 120с.
85. Трофименко Л.І. Засвоєння лексико-семантичних мовних явищ дошкільниками із загальним недорозвитком мовлення. Зб. наукових праць. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Тенденції розвитку корекційної освіти в Україні» – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова. 2008. – №11. – С. 215 – 219.

86. Трофименко Л.І. Формування орієнтування на слово як одиницю мови у дошкільників із ЗНМ // Дефектологія. – 2011. – №4. – С. 35 – 38.
87. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ Програмно-методичний комплекс. – К.: ПП «Актуальна освіта», 2013. – 108 с
88. Ушакова О. С. Розвиток мови дошкільників - М.: Видавництво інституту психотерапії, 2001.
89. Ушакова О.С. Методика розвитку мовлення дітей дошкільного віку / О.С.Ушакова, Є. М. Струніна. - М.: Гуманіт.ізд. центр ВЛАДОС, 2004. - 287 с.
90. Филичева Т. В., Чиркина Г. В. Программа обучения и воспитания детей с фонетико-фонематическим недоразвитием (старшая группа детского сада). – М., 1993. 190– 240 с.
91. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии. – М.: Просвещение, 1989.- 220с.
92. Флоренская Ю.А. Вибрані праці з логопедії. М: Астрель.2007г, 224с
93. Фомичева М.Ф. Воспитание у детей правильного произношения. – М.: Просвещение, 1989. – 240с.
94. Фотекова Т.А. Текстова методика діагностики усного мовлення молодших школярів. М: Айрис-пресс. 2006р 190с
95. Хватцев М.Є. Логопедична робота з дітьми дошкільного віку. М: Учпедгиз, 1961р 317с.
96. Хрестоматія по логопедии Ч. 1/ Под ред. Волковой Л.С., Селивёрстова В.И. – М.: Гуманист, 1997. – 560 с.
97. Хрестоматія з логопедії. Навчальний посібник/ Шеремет М.К., Мартиненко І.В. – К.: КНТ, 2006. – 360 с.
98. Чевелева Н.А. Прийоми розвитку фонематичного сприйняття у дошкільників з порушеннями мови \ \ Дефектологія 1986 № 3 с 57-61
99. Чистович Л.А. Сприйняття мови людиною. Спб: Пітер 1995р 204-209с